

Text jako sociokulturní fenomén a překlad (na ruském a českém materiálu)

DANUŠE OGANESJANOVÁ
Karlova univerzita, Praha

RESUMEN

La traductología actual define la traducción como un acto de comunicación interlingüística e intercultural, cuyo condicionamiento sociocultural se manifiesta, entre otros aspectos, también en la variabilidad de sus normas.

No obstante, hay que tener presente que igual dimensión sociocultural está presente ya en la misma competencia discursiva, cuyo producto es el texto. La determinación sociocultural del texto se manifiesta en una amplia escala de fenómenos: desde los propios factores culturales y extralingüísticos, a través de los elementos estilísticos y esquemas de la composición del discurso, hasta las peculiaridades de la forma y del significado lingüísticos. Partiendo de dos lenguas relativamente cercanas desde el punto genealógico y cultural, como son el ruso y el checo, la autora ofrece pruebas de que un estilo, un género y/o un tipo textual que parece ofrecer características análogas, puede acusar varias diferencias en los diferentes idiomas. El análisis contrastivo de textos paralelos permite descubrir relevantes diferencias culturales que, aunque pueden llegar a ser objeto de la intuición del traductor, generalmente se encuentran fuera del centro de su atención.

PALABRAS CLAVE: traducción, determinación sociocultural del texto, análisis contrastivo de textos paralelos en diferentes idiomas, diferencia relevante desde el punto de vista sociocultural.

ABSTRACT

The present translation theory defines translation as an act of inter-lingual and inter-cultural communication the socio-cultural condition of which is manifested, among other things, in the variability of its norms.

No less important, though, is the fact that the text creative (discursive) competence and its result - the actual text - have the socio-cultural dimension as well. The socio-cultural determination of the text is reflected in a broad range of various occurrences from the immanent cultural, extra linguistic factors over stylistic elements and compositional schemes to the peculiarities of the language form and language

meaning including the customary image. The author shows in the case study of two genealogically and culturally close languages, Russian and Czech that the style, genre or text type, which principally display the same signs, could be in various languages considerably different. Due to the contrastive analysis of parallel texts in different languages it is possible to unveil interesting socio-culturally relevant contrasts, which either are the subject of writer's mere intuition, or, more often, entirely escape his/her attention.

KEY WORDS: translation, socio-cultural determination of the text, contrastive analysis of parallel texts in different languages, socio-culturally relevant difference.

V současné teorii překladu je překlad definován především jako akt mezijazykové a mezikulturní komunikace. Důraz je přitom kladen na přívlastek mezikulturní, přičemž sám pojem „kultura“ je nově chápán velmi široce a komplexně. Zahrnuje veškerý soubor historických, sociálních a psychologických zvláštností etnika, způsob jeho života, životní podmínky, institucionální uspořádání, tradice, názory, jednání, hierarchii hodnot i společné kognitivní prostředí. Kultura tomto širokém pojetí zahrnuje přirozeně i jazyk a veškeré další aspekty verbální komunikace, neboť i ony jsou nedílnou součástí lidského bytí (KOMISSAROV [1999]: 75-76). Jestliže tedy dříve byla kultura chápána spíše jako faktor, který jazyk, text a překlad svým způsobem „doprovází“, vrství se na ně a manifestuje se jejich prostřednictvím, pak současný přístup akcentuje hledisko, v němž jazyk, text a překlad jsou samy chápány jako výslednice působení určité kultury, jako entity vzešlé z lůna určitého kulturního společenství, tedy jako fenomény povýtce sociokulturní.

V teorii překladu se sociokulturní přístup k jednotlivým aspektům neobjevil náhodou a má zde své nezastupitelné místo. Je tomu tak zejména při srovnávacím studiu překladatelských norem, které jako soubor obecných pravidel určují volbu překladatelské strategie a odrážejí požadavky společnosti na překlad v tom kterém stadiu jejího vývoje. Řadu výmluvných příkladů ilustrujících národní variabilitu překladatelské normy uvádí významný český teoretik překladu Jiří Levý. Ve svém Umění překladu srovnává například francouzskou tradici překladu verše prózou se situací ve středoevropských literaturách (české, slovenské a maďarské), kde by byl takovýto postup porušením normy, stejně jako například překlad alexandrinu blankversem nebo vynechání slovní hříčky či historické narážky. Poukazuje přitom na přísnost středoevropské překladatelské normy, kdežto francouzský přístup vysvětluje určitou skepsí francouzské překladatelské estetiky pokud jde o tvůrčí autonomnost překladu (LEVÝ: 38-40).

Národní variabilita překladatelských norem je ovšem provázána také variabilitou dobovou. Tento rys bývá často ilustrován na překladech Bible z různého historického období. Do protikladu zde bývají dávány zvláště doslovné překlady raně středověké a volnější překlady pozdní a současné, mající oslovit dnešního člověka. V českých překladech ruské beletrie se dobová podmíněnost překladatelské normy projevuje například v nadměrné exotizaci překladů 19. století, což je zjevné zvláště na pozadí stroze funkční exotizace druhé poloviny století dvacátého.

Strategie překladatele ovšem závisí i na dalších sociokulturních aspektech, například na tom, nakolik je překlad určitého autora v cílové kultuře záležitostí prestižní. Je známo, že překlady děl klasiků a slavných autorů se vyznačují zvýšenou snahou o obsahovou přesnost a věrnost autorově stylu, kdežto překladům méně známých autorů tento rys často chybí a překladatel s dílem nakládá mnohem volněji. Příkladem by mohl sloužit český překlad románu Ilji Štemlera *Taxislužba*, který vyšel r.1984, čtyři roky po vydání originálu. Román zachycuje období tzv. reálného socialismu v bývalém Sovětském svazu a právě analogie doby, společenské situace i způsobu života výchozí a cílové kultury spolu s vědomím, že autor není klasik, dala vznik překladu, v němž je mnoho zjednodušení, drobných vynechávek, přibližných variant, ale i adaptací sloužících jako prostředek naturalizace. V překladu románu se totiž naturalizace vymaňuje z tradiční oblasti reálií a vede až ke změnám autorova textu. Jedním z příkladů tohoto postupu je překlad reakce muže, který čeká na přijetí u ředitele a je rozhořčen tím, že jiný návštěvník, přestože přišel až po něm, ho předběhl. V originále je jeho reakce vyjádřena slovy: *Гневно оглядевшись, мужчина вздохнул и затих.* (ŠTEMLER [1980]: 8), což česky znamená: *Muž se rozhměvaně podíval kolem, povzdechl si a zmlkl.* Tato poměrně rezignovaná reakce je ovšem v překladu vyjádřena reakcí mnohem dynamičtější: *„Muž si hněvivě odfoukl, zavrtěl hlavou a zase si sedl.“* (ŠTEMLER [1984]: 8). V obou příkladech je tak sice vyjádřeno rozhořčení s následnou rezignací, avšak pomocí odlišného chování postavy (která je ostatně zcela marginální a objevuje se pouze v této scéně). Překladatel zde posílil naturalizací tím, že reakci postavy výchozí kultury nahradil reakcí, která je typickým projevem situačního jednání člověka v kultuře cílové. Takovéto a podobné překladatelovy zásahy mohou být jistě zajímavým experimentem, jsou ovšem sociokulturně do značné míry podmíněny tím, že překládaný spisovatel „není klasik“ ani světově proslulý autor. V opačném případě by byl podobný postup těžko přijatelný a byl by zcela v rozporu se vžitou tradicí.

Překladatelská norma odráží přirozeně i sociokulturní rozdíly v požadavcích na překlad textů různých funkčních stylů, žánrů a textových typů. Za všechny příklady uveďme skutečnost, že zatímco beletrie je dnes spojována s překladem volným, od překladu textů informativních, například

diplomatických, obchodních, legislativních či vědeckých se žádá naopak vysoký stupeň přesnosti a mnohdy dokonce i doslovnosti. Co bychom chtěli v této souvislosti ovšem zvláště zdůraznit, je skutečnost, že jednotkou sociokulturně podmíněnou, a to v obou kulturách, výchozí i cílové, není jen překladatelská norma, o níž jsme dosud hovořili, nýbrž také sám text.

Skutečnost, že text má své sociokulturní východisko, že je útvarem vzešlým z kultury určité společnosti, je zvláště patrná u tzv. textů kanonických, které se vyznačují slohovou ustáleností a kompoziční závazností. Textem tohoto typu jsou například kuchařské recepty. Tyto návody, jak postupovat při přípravě jídel, jsou zajímavé (ponecháme-li stranou kulturní realie, zejména suroviny a měrné jednotky) hlavně tím, jakým způsobem jsou v nich formulovány pokyny čtenáři. V češtině, kde jsou vyjadřovány větami se všeobecným podmětem v 1. osobě plurálu, se autor na přípravě pokrmů jako by spolu s čtenářem podílí, je mu nablízku, vede jeho kroky, aniž by pokládal za nutné zdůrazňovat svou autoritu. Pro věty se všeobecným podmětem v 1. osobě plurálu je vůbec v češtině typický výskyt v textech didaktických a všude tam, kde jde o vysvětlení určitého postupu nebo návodu.

V ruských kuchařských receptech se pracovní postup vyjadřuje formou zcela odlišnou, a to infinitivem. Autor zůstává stranou a text působí neosobně, což je vůbec typický rys ruských odborných textů, který vyplývá ze snahy po dosažení maximální objektivity. Této tendenci odpovídá i užívání vět se všeobecným podmětem ve 3. osobě plurálu v textech didaktických, v odborných popisech pracovních postupů apod. (srov.: *В стекломассу погружают шамотную лодочку..., на гребень стекломассы спускают металлическую заправку...*). V kuchařských receptech se ovšem tyto konstrukce v ruštině nevyskytují, přestože například vukrajiništině v nich funkci pokynů plní. Zalistujeme-li v bulharských kuchařkách, zjistíme, že zde se pokyny v receptech uvádí ve větách se zvratným pasivem (*инициелът се посолява...*), a v receptech francouzských se v téže funkci užívají věty se slovesem ve tvaru 2. osoby imperativu plurálu.

Kromě variability národní je i zde ovšem, stejně jako v případě kterýchkoli jiných žánrů, třeba počítat i s variabilitou dobovou, což lze ilustrovat na příkladu známé české kuchařky, jejíž první knižní vydání se objevilo v prvé polovině 19. století. Její autorka, M.D. Rettigová (1785-1845), nedává pokyny v 1. osobě indikativu plurálu, jak je tomu v českých kuchařkách zvykem dnes, ale v radách svým následovnicím užívá 2. osoby imperativu singuláru (pro názornost připomeňme její proslulé *«vraž tam 20 vajec...»*).

Skutečnosti, že text je sociokulturně determinován, by měla být věnována při výchově budoucích překladatelů, tlumočnicků i lingvistů soustavná pozornost. Jejich výchova by měla směřovat především k rozvoji diskurzní neboli textotvorné kompetence, tj. k umění tvořit rozmanité typy textů

v souladu se situací a cílem komunikace, respektovat strukturu těchto textů a užívat v nich jazykové jednotky s ohledem na existující úzus, správně vnímat části textu ve vztahu k celku a budovat text jako koherentní celek (KOMISSAROV [1997]: 27).

Diskurzivní, tj. textotvorná kompetence je ovšem úzce spjata s kompetencí sociokulturní, což je dáno nejen tím, že textové informace (ať už samy o sobě či na bázi intertextovosti) obsahují extralingvistické informace o realitě příslušné kultury. Sociokulturní zvláštnosti textu se totiž projevují také v samotném způsobu jeho ztvárnění, v jeho kompozičním schématu, v tom, jaké stylové atributy text obsahuje. V této souvislosti lze poukázat na sociokulturní specifiku epistolárních žánrů nebo na sociokulturní příznakovost, projevující se v různých jazycích v oblasti funkčních stylů. Zde se také můžeme setkat s pokusy vytvořit v rámci některých stylů jakousi «kulturní typologii». Například J. Galtung rozlišuje odborný styl «anglosaský», «teutonský», «galský» a «nipponský» (GALTUNG: 817-856). Jeho «teutonský styl», který vychází především z rysů odborné němčiny a je jak českým, tak i ruským odborným textům nejbližší, se vyznačuje značnou složitostí, porušováním lineárnosti textu, nominálností, velkým počtem pasivních konstrukcí, vět neosobních a modálních výrazů. Užití jazykových prostředků směřuje k dosažení maximální objektivitě, což je v souladu s konvencí, podle níž nese za správné pochopení textu odpovědnost sám čtenář. V tomto ohledu je «teutonský styl» opakem «stylu galského», který vychází ze situace v románských jazycích a vyznačuje se aktualizací prvky, jazykovou obratností i snahou přesvědčit čtenáře slohovou nápaditostí.

Sociokulturní podmíněnost textu s její národní a historickou variabilitou se tedy vztahuje i na samu vlastní jazykovou stránku textu, na jeho slohové zvláštnosti, na jazykové prostředky, kterých je v textu užito, na jejich funkci. Sociokulturní rozdíly lze vysledovat i v případě, kdy se celkově styl, žánr či textový typ v zásadě podstatně neliší. U odborných textů jsou například jejich základní rysy v češtině a ruštině shodné. Je pro ně typický zejména logický kompoziční sled, abstraktnost a obecnost, objektivita, neosobnost, absence obraznosti a emocionálnosti, vysoký stupeň nominálnosti, nízká dějovost, výrazná textová koherence. Při bližším pohledu na tyto vlastnosti však vyplynou na povrch důležité rozdíly. Například nominálnost, typická pro odborné texty v obou jazycích, je, jak dokazují statistické údaje, v ruštině výraznější. V ruském odborném textu připadá na jedno sloveso 3,75 substantiv (KOŽINOVÁ: 139), kdežto v odborném textu českém pouze 2,6 substantiv (TĚŠITELOVÁ: 178). Celkově nižší je v ruském odborném textu i dějovost, což je dáno především silnou tendencí odborné a vůdce knižní ruštiny k predikační sevřenosti, která se projevuje v hojném výskytu konstrukcí bez určitého slovesného tvaru (infinitivních, přechodníkových a konstrukcí s verbálními adjektivy). České odborné texty, jejichž tendence k predikační

sevřenosti je nižší, obsahují naproti tomu větší počet finitních sloves, a působí tedy dynamičtěji.

Větší dynamičnost českých odborných textů nemá ovšem jen rozměr kvantitativní, nýbrž i kvalitativní. Při jejich pozorném porovnání s paralelním materiálem ruským totiž upoutá skutečnost, že česká abstraktní substantiva se snadněji než ruská pojí s přísudkovými slovesy v přeneseném, personifikovaném významu. Nejde přitom o personifikaci autorskou, ale uzuální, obvyklou, v té či oné míře lexikalizovanou. Česky lze například říci: *Výzkum nás přivedl k závěru...*, zatímco rusky je třeba vyjádřit tuto myšlenku jinak, např. *На основе исследования мы пришли к заключению...* (tj. *Na základě výzkumu jsme dospěli k závěru...*). Vidíme, že abstraktum je sice v obou případech kauzátozem, ovšem v češtině má výraznou tendenci připomínat agens. Česky lze také říci, že *Smlouva o Evropské unii zavádí jednotné občanství unie*, kdežto ruskému úzu odpovídá formulace typu *Договором о Европейском Союзе учреждается единое общеевропейское гражданство* (tj. *Smlouvou o Evropské unii se zavádí jednotné občanství unie*). Tuto tendenci lze ostatně sledovat nejen u abstrakt, ale i jinde, například u konkrét s významem živelné síly. Srov.: *Blesk zapálil stodolu / От молнии загорелся сараи, Ураган усмртил двacet lidí / В результате урагана погибло двадцать человек* (tj. *V důsledku uragánu přišlo o život dvacet lidí*). Větší míra personifikace v českých textech je tedy jedním z jejich sociokulturních rysů a je zajímavá tím, že nesouvisí pouze s jazykovou strukturou, ale dotýká se bezprostředně jazykové obraznosti a její národní specifičnosti. Často se přitom stává, že českým překladům ruských textů tento rys chybí. Ne snad proto, že by k tomu překladatele vedla nějaká záměrná strategie, ale prostě proto, že sociokulturní relevance této vlastnosti českého textu si překladatel není vědom, že uniká jeho pozornosti.

Tato a podobné zkušenosti vedou k závěru, že text je třeba chápat jako fenomén povýtce sociokulturní, a to v nejširším slova smyslu, a jako takový jej také pro potřeby překladu zkoumat. Sociokulturní podstata textu se projevuje v pestré škále jevů od tzv. «vlastních kulturních», extralingvistických faktorů přes prvky kompoziční a stylové až po zvláštnosti jazykové, včetně složité mozaiky uzuální obraznosti. Nejvíce by zde mohla nepochybně přinést kontrastivní analýza paralelních textů v různých jazycích, a to textů shodných žánrů především objektivních stylů, prováděná tak, aby odborně postihovala a statisticky zachycovala ty relevantní rozdíly, které jsou dosud doménou překladatelovy intuice nebo stojí zcela mimo jeho pozornost.

BIBLIOGRAFIA

- GALTUNG, J. (1981): «Structure, culture, and intellectual style: An essay comparing saxonic, teutonic, gallic and nipponic approaches» en *Social Sciences Information*, International Social Science Council 6, pp. 817-856.
- LEVÝ, J. (1998): *Umění překladu*, Ivo Železný, Praha.
- KOMISSAROV, V. N. (1997): *Teoretičeskije osnovy metodiki obučenija perevodu*, Rema, Moskva.
- KOMISSAROV, V. N. (1999): «Perevodčeskije aspekty mežkul'turnoj kommunikacii» en *Aktual'nyje problemy mežkul'turnoj kommunikacii. Sbornik naučnych trudov*, vyp. 444, MGLU, Moskva, pp. 75-86.
- KOŽINA, M. N. (1972): *O rečevoj sistemnosti naučnogo stilja sravnitel'no s nekotorymi drugimi*, Permskij gosudarstvennyj universitet im. M. Gor'kogo, Perm'.
- RETTIGOVÁ, M. D. (1986): *Domáci kuchařka*, Odeon, Praha.
- ŠVEJČER, A. D. (1999): «Perevod kak akt mežkul'turnoj kommunikacii» en *Aktual'nyje problemy mežkul'turnoj kommunikacii. Sbornik naučnych trudov*, vyp. 444, MGLU, Moskva, pp. 180-186.
- ŠTEMLER, I. (1980): *Taksopark*, Molodaja gvardija, Moskva.
- ŠTEMLER, I. (1984): *Taxi služba*, Lidové nakladatelství, Praha.
- TĚŠITELOVÁ, M. a kol. (1985): *Komunikativní charakteristiky současné češtiny*, Academia, Praha.